

UDC 811

DOI: 10.34671/SCH.SVB.2020.0403.0008

MİRZƏ MƏHƏMMƏD KATİBİN ƏDƏBİ İRSİ BARƏDƏ

© 2020

Əliyeva Könül, kiçik elmi işçi

AMEA, Əlyazmalar İnstitutu

(1001, Azərbaycan, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 8, e-mail: ilhamamammadzada@yahoo.co.uk)

Xülasə. XIX əsrdə Şuşada yaşayıb-yaratmış, Qarabağ ədəbi mühitinin inkişafında müəyyən rol oynamış şairlərdən biri də Mirzə Məhəmməd Katibdir. Şairi şəxsən tanıyan Mir Möhsün Nəvvab (1833-1919) özünün "Təzkirəyi-Nəvvab" əsərində məlumat verir ki, o, Şuşanın Çuxur məhəlləsindən olmuş, müxtəlif janrlarda əsərlər yazmış, təxminən iki min beyt həcmində ədəbi irsi olmuşdur. Məhəmməd ağa Müctəhidzadə (1875-1956) də özünün "Riyazül-əşiqin" təzkirəsində şair barədə qısa məlumat vermişdir. Mirzə Məhəmməd Katibin ədəbi irsindən əlimizə yalnız Salman Mümtaz və Əliabbas Müznib tərəfindən köçürülmüş az sayda şeirlər qalmışdır. Əlyazmalar İnstitutunun mərhum əməkdaşı Nəsrəddin Qarayev tərtib etdiyi "Poetik məclislər" kitabında və "XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri"ni monoqrafiyasında müxtəlif yazılı mənbələrin köməyi ilə şairin həyat və yaradıcılığı barədə fikir söyləmişdir. 2004-cü ildə tədqiqatçı Samirə Gəncəli M.M.Katibin əldə olan şeirlərini "Şuşa" nəşriyyatında nəşr etdirmişdir.

Tədqiqatçılar Mirzə Məhəmməd Katibin milli dramaturgiyamızın banisi Mirzə Fətəli Axundzadənin ideya dostu, tərəqqipərvər ziyalı kimi dəyərləndirirlər. Şair klassik nəzm şəkillərinə müraciət etməklə bərabər qoşmaları ilə də tanınmışdır.

Açar sözlər: Mirzə Məhəmməd Katib, Şuşa, Qarabağ, müxəmməs, qoşma

ON THE LITERARY HERITAGE OF MIRZA MUHAMMAD KATIB

© 2020

Aliyeva Kenul, Junior Researcher

National Academy of Sciences of Azerbaijan, Institute of Manuscripts

(1001, Azerbaijan, Baku, Istiglalyyat St., 8, e-mail: ilhamamammadzada@yahoo.co.uk)

Abstract. Mirza Muhammad Katib is one of the poets who lived and worked in Shusha in the 19th century, who played a role in the development of literary life in Karabakh. Mir Mohsin Navvab (1833-1919), who personally knew the poet in his tazkire "Tazkir-iNavvab" reports that he was from the Chukhur Mahalle place of the city of Shushi, wrote verses in various genres, is the author of verses in the amount of almost 2000beits. Muhammad aga Mujtahidzade (1875-1956) in his tazkire "Riyazul-ashigin" gives a brief message about the poet. From the literary heritage of Mirza Muhammad Kyatib, only a few verses survived that were rewritten by literary scholars Salman Mumtaz and Aliabbas Muznib. The late employee of the Institute of Manuscripts Nasreddin Garayev in his anthology "Poetic Madjlises" and the monograph "Azerbaijani Literary Madjlises of the XIX century" speaks about the life and work of the poet using written sources. In 2004, the researcher Samira Ganjeli published poems of the poet that have reached us at the Shusha publishing house. Researchers speak of Mirza Mohammed Katibi as an ideological friend of the founder of the Azerbaijani national drama MirzaFətəliAkhundzade, a progressively minded poet. The poet wrote his poems in classical genres, including the author of several goshmas.

Keywords: Mirza Muhammad Katib, Shusha, Garabagh, Muhammas, goshma

О ЛИТЕРАТУРНОМ НАСЛЕДИИ МИРЗА МУХАММЕДА КАТИБА

© 2020

Алиева Кенуль, младший научный сотрудник

Национальной Академии наук Азербайджана, Институт рукописей

(1001, Азербайджан, Баку, улица Истигалийят, 8, e-mail: ilhamamammadzada@yahoo.co.uk)

Аннотация. Мирза Мухаммед Кятиб является одним из поэтов, живших и творивших в XIX веке в Шуше, сыгравших определенную роль в развитии литературной жизни в Карабахе. Мир Мохсун Навваб (1833-1919), который лично знал поэта в своем тазкире «Тазкире-и Навваб» сообщает, что он был из квартала Чухур Махалле города Шуши, писал стихи в разных жанрах, является автором стихов в объеме почти 2000 бейтов. Мухаммед ага Муджахидзаде (1875-1956) в своем тазкире «Риязуль-ашигин» дает краткое сообщение о поэте. Из литературного наследия Мирза Мухаммеда Кятиба до нас дошли лишь немногочисленные стихи, которые были переписаны литературоведами Салман Мумтазом и Алиаббас Музнимом. Сотрудник Института Рукописей Насреддин Гараев в составленном им антологии «Поэтические меджлисы» и монографии «Азербайджанские литературные меджлисы XIX века» с помощью письменных источников высказывается о жизни и творчестве поэта. В 2004 году исследовательница Самира Гянджели издала в издательстве «Шуша» дошедшие до нас стихи поэта. Исследователи говорят о Мирза Мухаммед Кятибе, как об идейном друге основоположника азербайджанской национальной драматургии Мирза Фатали Ахундзаде, прогрессивно настроенном поэте. Поэт писал свои стихи в классических жанрах, в том числе является автором ряда гошмы.

Ключевые слова: Мирза Мухаммед Катиб, Шуша, Гарабаг, мухаммас, гошма.

Giriş. XIV əsrdə Şuşada yaşayıb-yaradan, Qarabağ ədəbi mühitində müəyyən rol oynayan şairlərimizdən biri də Mirzə Məhəmməd Katib olmuşdur. Şair haqqında ilkin məlumat verənlər onu şəxsən tanıyan Mir Möhsün Nəvvab (1833-1919) və Məhəmməd ağa Müctəhidzadə (1875-1956) olmuşlar. Onlar həmçinin Mirzə Məhəmmədin şeirlərindən bəzi nümunələr gətirmişlər. Şairin klassik nəzm şəkillərində, eləcə də qoşma janrında sadə dildə şeirlər yazdığı məlum olur.

Bu şeirlərdə Molla Pənah Vəqif və Qasım bəy Zakirin təsiri özünü göstərməkdədir. M.M.Katibin Mirzə Fətəli Axundzadə ilə dostluğa böyük maraq doğurur. Şairin Mirzə Fətəliyə yazdığı mənzum məktubunda görünür ki, o dramaturgiyamızın banisinin əsərlərindən xəbərdardır, onu dövrünün ən görkəmli şəxsiyyətlərindən biri hesab edir, ideyaları ilə həmfikiridir. Mirzə Məhəmmədin əlimizə çatmış

əsərləri onun XIX əsrdə şeir dilini sadələşdirməyə çalışan sənətkarlarımızdan olduğunu göstərməkdədir.

Mirzə Məhəmməd Katib haqqında verilən məlumatlar içində onu şəxsən tanıyan Mir Möhsün Nəvvabın bildirdikləri daha böyük maraq kəsb edir. M.M.Nəvvab şairin Şuşanın Çuxur məhəlləsindən olduğu, iki min beytə qədər həcmdə əsərlər yazdığı, həm də mahir xəttat kimi fəaliyyət göstərdiyi, xasiyyətə sadələşliyi barədə bilgi verir. Nəvvabın "Təzkirəyi-Nəvvab"ında oxuyuruq: "Mərhum Mirzə Məhəmməd Məşədi Bayram oğlu Qarabağın Şuşa əhalisindəndir, təxəllüsü Katibdir. 1305-ci ildə (m.1887) sağ idi. Qübar xətti ilə yaxşı yaza bilirdi. Sənəti şeir demək idi.

Şeirlərinin çoxu həcv idi. Sadələvh bir kişi idi, hər nə desəydilər, inanardı. Çox vaxt gülmək üçün bəzi zarafatlı şəxslər başqa adamların dilində ona yalan xəbər çatdırırdı ki, filankəs sizə belə demədi, elə dedi. Həmin gün və ya günün

axşamı o biçərə günahsız həvə yazdı. Yuxarıdakı tarixdə əlli beş yaşı var idi. Əksər vaxtlar mənim yanımda olardı. Qəsida, qəzəl, mürəbbə, müstəzad, qəfiyə, müzəxrəfat (cəfəngiyyat) və həcvlərinin sayı təxminən iki min beyt olar. Çuxur məhəllədəndir” [1, s.158].

Bundan sonra müəllif şairin bir neçə şeirini nümunə gətirmişdir. Özünün “Riyazül-əşiqin” təzkirəsində M.M. Katibin bir neçə şeirini verən Məhəmməd ağa Müctəhidzadə onun hicri tarixilə 1306-cı ildə (1888) vəfat etdiyini göstərir [2, s.212]. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Salman Mümtaz ilk dəfə “Ədəbiyyat qəzeti”nin 1935-ci il 12 aprel tarixli nömrəsində çap edilmiş “Mirzə Fətəli Səbuhi və Mirzə Məhəmməd Katib” adlı məqaləsində şair haqqında bir sıra məlumatlar vermiş, Mir Möhsün Nəvvabın onun haqqında dediyi bəzi sözləri, onun sadələşlülüyü barədə fikirləri təkzib edir.

Tədqiqatçı göstərir ki, Mirzə Fətəli Axundzadənin əqidə dostu olan şəxsi sadələşlülə hesab etmək ədalətsizlikdir: “Amma bizim iyirmi beş il bundan qabaq Katib haqqında topladığımız məlumat Mir Möhsünün dediyi məlumatın tamamilə ziddinədir. Biz məlumat verənlərin cərgəsində Katibin böyük oğlu olan Zülfüqar da vardır ki, bu gün belə sağ və Katib oğlu adı ilə məşhurdur. Bizdə olan məlumata görə, Katib ağıllı-başlı, əqidəli və tərəqqipərvər bir şair imiş. Fövqəladə kasıb olması, yaşadığı mühitin yaramazlığı, meydana təklə qalması onun qol-budaq atmasına imkan verməmişdir.

Katib Nəvvabın göstərdiyi kimi, sadələşlülə və hər bir sözə inanan bir şəxs olsa idi, heç bir zaman Mirzə Fətəli kimi böyük mütəfəkkirimizin nəzər-diqqətini cəlb edə bilməzdi” [3, s.252-253]. Katibin M.F.Axundzadəyə yazdığı mənzum məktubun mətnini oxuculara təqdim edən S.Mümtaz bu şeirin verdiyi məlumatları belə şərh edir. “Katib Mirzə Fətəlinin komediyalarını bəyənir və onları hekayət adlandırır. Onlarda yazılmış sözlərin başdan-başə hikmətdən ibarət olduğunu etiraf edir ki, bu da onun açıq fikirlili, heç olmazsa, o zamanlarda İstanbulda İran səfəri olaraq Mirzə Fətəlinin əleyhinə çıxışan Mirzə Hüseyn xandan yüz qat yüksək bir adam olduğunu dəlildir. Katibin mütəəssib, həm də qara fikirli adam olmadığını göstərir. O, qoşmasının axırında bundan sonra deyəcəyi şeirlərdən Mirzə Fətəliyə göndərəcəyini və bütün Axundovlara müxlis və şəkər olduğunu da yenə ayrıca qeyd edir” [3, s.255-256].

Şairin əsərlərinin müəyyən hissəsinin bizə çatmasında Salman Mümtazla bərabər onun şeirlərini köçürmüş Əliabbas Müznibin də xidməti olmuşdur. Hər iki ədibin M.M.Katib irsindən köçürdükləri hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanmaqdadır. Şairi “Məclisi-üns” ədəbi məclisinin üzvü hesab edən Ə.Müznib onun çox dindar bir şəxs olduğunu, gözəl şeirlər yazdığını qeyd etmişdir: “Fəqət qayət dindar olmuşdur. Şəriətin caiz görmədiyə hər yüngül bir şeyə böyük bir diqqətlə baxdığı kimi, həyatı-ictimaiyyəyə və əsrin iqtizadə etdiyi yaşayışa da xör baxmışdır.

Qəzəllərin, mürəbbələrinin hər yerində eşq, eşqi-şərab, mey-məzə, xəlilə xətt, gözəndə dəm vurub, məczub bir eşqli kimi aşiqanə şeirlər yazan Katib bütün ömrünü huri, cənnət, məscid və minbər sevdəsilə keçirmiş, daima onların şərəfəndən şəfaət diləmişdir... Bununla bərabər, qəşəng şeirlər yazmışdır” [4, s.78].

Qeyd edək ki, Hüseyn Əfəndi Qayıbov da Katibin şeirləri ilə maraqlanmış, onun on dörd qəzəl və on qoşmasını “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əsərinə məcmuədir” toplusuna daxil etmişdir. Şairi “Məclisi-üns” ədəbi məclisinin üzvü hesab edən Qulam Məmmədli təzkirəsində onun bir dübeytini nümunə gətirmişdir [5, s.290-293].

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun mərhum əməkdaşı, filologiya elmləri namizədi Nəsrəddin Qarayev araşdırmalarında M.M.Katibə də yer ayırmışdır. O, 1987-ci ildə çap etdirdiyi “Ədəbi məclislər” antologiyasında şair haqqında qısa məlumat və şeirlərində nümunələr vermişdir [6, s.279-283]. Tədqiqatçı “XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri” adlı monoqrafiyasında Mirzə Məhəmmədin həyat və yaradıcılığından bəhs etmiş,

onun 1883-cü ildə Şuşada yoxsul bir ailədə doğulduğunu, mollaxanada təhsil aldığını, “Məclisi-fəramuşan” ədəbi məclisinin üzvü olduğunu, 1889-cu ildə 56 yaşında vəfat etdiyini göstərmişdir. N. Qarayev şairin Mirzə Fətəli Axundzadəyə yazdığı mənzum məktubdakı bir məqamı əsas götürərək şeirin yazılma tarixini müəyyənləşdirmişdir. Bu məktubda belə bəndlər vardır:

Məxdumzadə eşitdim etmiş səfər,
O səfərdə olsun onu müzəffər.
Könül sayəsindən necə əl çəkər,
Çünki kəmalinə ümidvardır.

Nəqli-şirin verməz acı səməri,
Hər şey öz əslindən əsər göstərir,
Arif kəsin ola arif pəsəri,
Yəqin elə bu söz əsl kardır [7, s.13].

Burada söhbətin Mirzə Fətəlinin məxdumzadəsi-oğlu Rəşidin 1874-cü ildə ali təhsil almaq üçün Brüsselə yola düşməsindən gedir. Buna əsasən alim şeirin həmin ildə yazıldığı qənaətinə gəlmişdir [8, s.248].

N.Qarayev M.M.Katibin Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan “Səni”, “Sevdiyim”, “Dedin, nə dedi”, “İçində”, “Gözlərin”, “Olsun”, “Ağlasın”, “Gəlməz”, “Gəlməsin”, “Yaraşmaz”, “Arzular”, “Ahu gözlər” rədifli qoşmalarını və otuzə yaxın qəzəlini nəzərdən keçirərək onun lirik yaradıcılığı barədə fikir söyləmişdir. Tədqiqatçı şairin

Gün səni görmək ilə çərxdə avarə düşüb,

Sər bərhənə o səbəbdən dəri divarə düşüb

-misralarını örnək gətirərək yazır: “O, adi təbiət hadisələrinə poetik mənə verərək, təsvir etdiyi surəti obrazlı ifadələrlə oxucunun gözündə daha qabarıq canlandırmağı bacarırdı. Şairin gözündə sevgilisi misilsiz dərəcədə gözəldir. Lakin o, bunu sadəcə olaraq “Sən Günəşdən də gözəlsən” deməklə kifayətlənməyir. Bunun üçün Günəşin göydə “dövr etməsindən”, onun “dəri divarə düşməsindən” bir bədii vasitə kimi istifadə edərək yazır ki, səni görən Günəş sənə elə vurulmuşdur ki, göydə avarədir və Məcnun kimi başı açıq dər-divarə düşmüşdür [8, s.248]. Tədqiqatçı şairin əsərlərində dini, təsəvvüfi mövzulara da toxunduğunu qeyd edir: “Bəzən Katib müasirlərinin bir çoxu kimi dünyəvi gözəlləri tərənnüm etməklə yanaşı tərqiətçilikdən uzaqlaşma bilmir, istəyinə çatmaq üçün Heydəri-Kərrarə yalvarmaqdan başqa çarə görməyir:

Yetişmək mətləbə istərsən, aya, Katibi-miskin,

Gərək ixlas ilə ol Heydəri-Kərrarə yalvarmaq [8, s.248-249].

Qeyd etdiyimiz ki, Mirzə Məhəmməd Katibin iki min beyt həcmində ədəbi irsindən əlimizə çox az sayda əsəri çatmışdır. Bu səbəbdən onu klassik nəzm şəkillərində yazdığı şeirlərindən yalnız qəzəllə barədə fikir söyləyə bilərik. Ədəbiyyat tariximizdə əsrlər ərzində inkişaf yolu keçmiş qəzəl XIX əsrdə şairlər tərəfindən ən çox işlədilən janrlardan idi. Xüsusilə XIX yüzillikdə meydan çıxmış ədəbi məclis üzvləri əsərlərinin çoxunu bu nəzm şəklinə yazırdılar.

Dövrün Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani, Xurşidbanu Natəvan kimi sənətkarlarının qəzəlin dilinin sadələşdirilməsi, geniş oxucu kütləsi tərəfindən anlaşılan edilməsi sahəsində fəaliyyət göstərmişlər. Əsərlərini nəzərdən keçirdikdə görürük ki, M.M. Katib də qəzəllərinin dilinin sadəliyinə xüsusi fikir vermişdir. Şair qəzəllərindən birində sevgisinə görə çəkdiyi hər cür cəfaları, tənqidləri böyük bir məmnuniyyətlə, fədakarcasına qəbul etdiyini bildirir:

Tərənnüm etməyib yüz fəhş vermiş, leyk mən şadam,
Bəli, biçərə eşq əhlinə bu həm lütfi-üzmadır.
Gözün hər ləhzə ömrəylər xadəngi-zülfü-pürçinə
Ki, çəksinlər dili-divanəni dara, tamaşadır.
Sənə xunxarlıq məşhur bundan oldu aləmdə,
Ki, hər qəmzən oxu bir aşiqin qətlinə imadır.
Əzizim, dami-zülfündən şikayət eyləməz aşiq,
Əgər min fitnə çıxsə, hadisi-caduyi-şəhladır [7, s.45-46].

Bu şeirdə işlədilən ərəb-fars sözləri və ifadələrinin əksəriyyəti dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır,

buna görə də oxucular tərəfindən anlaşılması çətinlik törətmir. Şeirlərindən birində Mirzə Məhəmməd sevgilisinin laqeyidliyindən şikayət edir ki, yarını görəndə taqətini itirir, o isə bundan xəbərsizdir:

Dəyişib halım o zülfi-müənbər, nə deyim,
Nə bu əhvala, nə başındakı sevdəyə baxar.

Aşıqın görsə səni, taqəti-didar olmaz,
Neçə tab eyləyə bir nuri-təcəlləyə baxar.

Nə yazım şeir yenə, Katib, bimar oldum
Kim, xəyal içə gözüm nərgisi-şəhlayə baxar [7, s.40].

M.M.Katibin qoşmaları dilinin sadəliyi, oynadığı, axıcılığı, musiqililiyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu şeirlər bir sıra cəhətlərinə görə Molla Pənah Vəqif və Qasım bəy Zakirin qoşmalarına yaxındır. “Sənin” rədifli beş bəndlik qoşmasında şair sevgilisini sərvə, qönçəyə bənzədir, onu bunların hamısından, cənnət nemətlərindən üstün tutduğunu deyir:

Bahar fəslə bağ seyrinə çıxanda,
Sərvi-xuramanə vermənəm səni.
Bülbüləm mən sənin gül camalına,
Qönçəyi-xəndanə vermənəm səni [7, s.52].

Katib “Olsun” rədifli beş bənddən ibarət qəzəlinə məşuqəsinə üz tutub danışq dilində onun laqeyidliyindən şikayətini bildirir. Müraciət şəklində yazılmış bu şeir aşıq poeziyası nümunələrini xatırladır:

Gecə-gündüz sənsən fikrim, xəyalım,
Nə olur, bir mən də səndən kam alım,
İnsafın yox, mürvətin yox, a zalım,
Səbr eyləmək məndə nə qədər olsun? [7, s.53].

Şairin qəzəlləri kimi, qoşmalarının da həyatdakı real bir gözələ həsr edildiyini görürük. Katibin Mirzə Fətəli Axundzadəyə ünvanladığı, qoşma şəklində yazılmış mənzum məktubu onun müasir həyat, xalqın cəhəldən oyadılması zərurəti barədə fikirlərini əks etdirməkdədir.

Nəticə. “Məclisi-fəramuşan” ədəbi məclisinin üzvü, Şuşada ədəbi mühitin formalaşmasında müəyyən rol oynamış Mirzə Məhəmməd Katibin (1833-1889) təxminən iki min beytdən ibarət ədəbi irsinin çox az bir hissəsi əlimizə çatmışdır. Mir Möhsün Nəvvab, Məhəmməd ağa Müctəhidzadə kimi təzkirə müəllifləri, Salman Mümtaz, Əliabbas Müznib, Nəsrəddin Qarayev kimi tədqiqatçılar onun həyat və yaradıcılığı haqqında fikirlərini söyləmişlər. 2004-cü ildə şairin şeirlərindən ibarət kitabça çapdan çıxmışdır. Əsərlərini nəzərdən keçirdikdə görürük ki, Katib qəzəl və qoşmalarını sadə dillə yazmağa meyl edən, dünyəvi eşqi, həyatdakı gözəlləri tərənnüm edən sənətkar olmuşdur. XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitini araşdırarkən M.M.Katibin də ədəbi irsinin nəzərdən keçirilməsi faydalı olardı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Nəvvab Mir Möhsün. *Təzkirəyi-Nəvvab*. /Tərtib edib çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi: Əkrəm Bağırov. Bakı: “Elm”, 2018.
2. Müctəhidzadə Məhəmməd ağa. *Riyazül-əşiqin /Çapa hazırlayan: Əkrəm Bağırov. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1995.*
3. Mümtaz Salman. *Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları*. Bakı: “Avrasiya-Press”, 2006.
4. Müznib Əliabbas. *XIX əsrin şairlərindən Mirzə Məhəmməd*. / Mirzə Məhəmməd Katib. Şeirlər. Bakı: “Şuşa”, 2009.
5. Rəhimova Aybəniz. *Qulam Məmmədəli təzkirəsi*. Bakı: “Elm və təhsil”, 2012.
6. *Poetik məclislər (XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri nümayəndələrinin yaradıcılığından seçmələr)*. Toplayan və tərtib edən: Nəsrəddin Qarayev. Bakı: “Yazıcı”, 1987.
7. Katib Mirzə Məhəmməd. Şeirlər. / Nəşrə hazırlayan: Samirə Gəncəli. Bakı: “Şuşa”, 2004.
8. Qarayev Nəsrəddin. *XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri*. Bakı: “Nurlan”, 2012.

The article was received by the editors 23.06.2020

The article was accepted for publication 27.08.2020